

of golden plates, dimensions of the golden hoop, ornamental patterns of the plates testify in favour of this conclusion. It is confirmed also by an ancient goblet found in burial mound 13 near vil. Velikaya Znamenka. Differing from the previously known wooden vessels, goblets performed absolutely different functions.

Parallel with round and spherical bowls which served exclusively for rituals, Scythians had in late 5th cent. B. C. one more type of wooden vessels: cylindrical goblets which were used as tableware for solemn occasions.

Одержано 18.12.1991

СВЯТИЛИЩЕ БІЛЯ ПЕРЕВАЛУ ГУРЗУФСЬКЕ СІДЛО

Н. Г. Новиченкова

На основі проведених автором у 1980-х рр. розкопок у статті подано огляд стратиграфії, влаштування та планування святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло в історичному розвитку протягом античності й середньовіччя.

Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло було відкрите випадково, у 1981 році, в результаті будівництва газопроводу. Траншея тягнеться заповідними гірськими ландшафтами Головного пасма Кримських гір і на одному з скелястих узвиш Гурзуфської яйли протягом 50 метрів перетинає культурні шари невідомої пам'ятки. Про випадкові знахідки стародавніх предметів довідався краєзнавець І. Д. Дроздов, який повідомив про це в Ялтинський краєзнавчий музей.

У жовтні 1981 та 1982 рр. на пам'ятці проводились розвідувальні розкопки*. В результаті склалося уявлення про стратиграфію й датування пам'ятки, виявлено перші цінні знахідки й представлено переконливі докази існування святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло¹. Протягом 1981—1990 рр. археологічною експедицією музею розкопано близько 2200 м² — майже вся площа пам'ятки; одержано матеріали про особливості влаштування святилища на різних етапах його буття², роль Головного пасма в історії давнього Криму³. Пам'ятка цікава тим, що в ній поєднані залишки культових споруд різних часів, починаючи з античної доби і закінчуючи пізнім середньовіччям. Це дозволяє розглядати її як свідчення безперервного процесу розвитку релігійних уявлень населення Гірського Криму.

Святилище знаходилося у важкодоступному гірському районі, вдалині від міст та поселень, які зазнавали руйнівних та спустошувальних навал. У писемних джерелах воно не згадується. Пам'ятка розташована на північному відлогому схилі узвишся висотою 1434 м, який понижується до північного сходу. Перепад висот між вершиною узвишся та місцем найбільшого пониження біля північної межі пам'ятки складає 10 м. Давні рештки святилища виділити в рельєфі було неможливо, й до початку розкопок денна поверхня була майже повністю вкрита густим трав'янистим дерном.

Загальна площа пам'ятки близько 2,5 тис. м². Культурні шари античного часу займають майже всю територію і мають невелику товщину — від 0,03

* Ялтинський музей, який проводив дослідження святилища, з 1990 р. носить назву Ялтинського державного об'єднаного історико-літературного музею. Уся колекція з розкопок пам'ятки зберігається в ЯДОЛМ.

до 0,4 м (звичайна товщина шару 0,1—0,2 м). Середньовічні нашарування розташовані у південній частині біля вершини, де знаходився храм, і сягають товщини 1,2 м. Шари залягають на глибині 0,1—0,5 м від сучасної денної поверхні і містять багато ліз, вкраплень, прошарків та перекопів, що свідчать про земляні роботи різних часів, пов'язані з обрядами жертвоприношень, а також з перевлаштуванням святилища, його новим оформленням. Разом з тим, у чергуванні залягання шарів простежується закономірність, яка дозволила протягом ряду років прогнозувати результати подальших розкопок. Однак інформація про планування та вік святилища, на жаль, не може бути вичерпною внаслідок руйнувань, заподіяних йому (на площі близько 300 м²) під час будівництва газопроводу.

Результати розкопок дають підстави для припущення, що святилищу античного часу передувало більш давнє, яке сягає енеоліту. На поверхні материка південно-західної та північно-західної ділянок на площі в кілька квадратних метрів простежені невеликі фрагменти культурного шару, які збереглися від зчистки. У цих фрагментах збереглися пластини кременю, різець кукрекського типу та вохра. В античних шарах та підйомному матеріалі пам'ятки також наявні численні вироби кременевої індустрії доби каменю та бронзи: ножеподібні пластини, призматичні нуклеуси, скребки, кременеві наконечники для стріл і т. ін. Найвірогідніше, ці знахідки співвідносяться з культовим місцем, бо навряд чи можна припустити, щоб на північному відкритому схилі гори розташовувалася стоянка.

Нашарування античного часу дійшло до нас у незмінному й непорушеному вигляді на величезній території, що простягалася на північ від траншеї газопроводу. Ця територія загалом складає більше половини площі всієї пам'ятки.

Античні шари мають такий порядок залягання. До першого античного періоду історії пам'ятки (VII—I ст. до н. е.) належить надматериковий шар світлої глини з неперепаленими кістками (нижніми щелепами й зубами) жертвовних тварин, переважно великої рогатої худоби. Незважаючи на тривалий строк накопичування, він однорідний і порівняно тонкий (від 0,02 до 0,3 м). У ньому трапляються окремі необроблені камені. У північно-східній частині пам'ятки на площі близько 600 м² розміщено скупчення кісток, у якому щелепи залягають то дуже щільно, шаром до 0,2—0,3 м завтовшки, то більш розріджено. Максимальний протяг скупчення кісток у шарі світлої глини з північного заходу становить близько 50 м. Північна межа цього шару розташована від вершини на відстані близько 60 м, південна — близько 20—30 м. У шарі щелеп трапляється багато розбитої кераміки, особливо амфор, чимало вотивних предметів.

Давнього поховального ґрунту під шаром світлої глини з неперепаленими кістками немає, очевидно материкова поверхня (для підготовки площадок для жертвоприношень) попередньо розрівнювалася. У шарі світлої глини з неперепаленими кістками щелепи й зуби залягають хаотично, невпорядковано. Крім решток великої рогатої худоби, у ньому знайдено також кістки кіз, овець, коней та свиней, у тому числі нестатевозрілого віку*. Фрагменти черепів з рештками рогів, хребцеві та інші кістки тварин у цьому величезному скупченні щелеп і зубів трапляються дуже рідко, як виняток. На щелепах не помітні сліди порушення їх цілісності, можливо, вони відділялися від черепів у процесі природного розкладу тварин. На північно-східній околиці святилища, де цей шар поступово сходить нанівець, простежені невеличкі скупчення кісток і розвалів окремих керамічних посудин.

У північно-східній частині святилища в шарі світлої глини з неперепаленими кістками була знайдена група необроблених каменів, що виділялася на зачищеній поверхні культурного шару ще до початку його розкопок (рис. 1). Діаметр цього кам'яного скупчення дорівнює 2,5—3 м. Каміння залягає на материковій поверхні, в шарі світлої глини з неперепаленими кістками та на поверхні шару. Очевидно, спочатку воно було складене більш компактно, а

* Попередні палеозоологічне визначення А. І. Дубицького.

Рис. 1. Розкопки шару світлої глини з неперепаленими кістками з розвалом жертovníка та перекриваючим його зольником на східній ділянці святилища. Вид зі сходу.

з часом розсипалося. Серед каміння дуже багато зубів тварин. Там же знаходились бронзові предмети: кілька деталей окуття ложа, аналогічних знайденим в Артюхівському кургані⁴, ланцюг і платівка у вигляді лунниці. Очевидно, конструкція з необробленого каміння була жертovníком.

Більшість знахідок із шару шелеп представлена фрагментами амфор (Гераклеян, Синопа, Родос, Кнід, Кос). Чимало уламків коричневоглиняних амфор, червоноглиняних, світлоглиняних широкогорлих з двостовбурними ручками. Трапляються уламки скляних литих посудин. Нечисленна ліпна кераміка складається з уламків сіроглиняних й коричневоглиняних неорнаментованих посудин із слабким лощенням або без нього. Іноді виявляються фрагменти чорнолакового посуду. Знайдені нижня частина іонійської чаші й горловина посудини, вкритої густим чорним лаком. Спеціально, більш як на двісті уламків було розбито фігурну посудину із виразним зображенням собаки, що сидить, у калафі з солярними знаками, медальйоном на шиї та рештками напису діпінтні, розміщеного на піддоні між передніми лапами тварини.

Різноманітний набір вотивних речей: намисто, ножі, осілки, пінцети, металеві накладні пластини (серед них срібна позолочена із зображенням орлиноголового грифона), фібули середньолатенської схеми, прикраси, стригелі, фрагменти бронзових кіафів, псалії, наконечники до стріл, дротики і т. ін. Знайдено голову грубої ліпної статуетки.

Монетних знахідок першого періоду у шарі світлої глини з неперепаленими кістками небагато: боспорські бронзові монети 73—63 рр. до н. е.^{*}, стартер Лісімахівського типу (м. Каллатіс) й тетрадрахма Мітрідата VI Євпатора.

Речі, пов'язані з першим тривалим періодом історії пам'ятки, трапляються не тільки у нижньому шарі, але й у пізніших нашаруваннях. Спостерігаючи за зміною характеру й чисельності вотивних жертвоприношень всередині першого періоду, можна накреслити кілька етапів. Для найранішого з них (VII—IV ст. до н. е.) характерне використання в обрядах жертвоприношень речей варварського вигляду, подібних до знайдених у таврських похованнях: бронзові спіралі проникзи, дротяні браслети, сережки з грибоподібними шапками, шпильки, наконечники дротиків, залізний акинак з бру-

* Визначення всіх монет зробили В. О. Сидоренко та В. О. Анохін.

скоподібним наверхам та серцеподібним перехрестям. З IV ст. до н. е. до святилища починають надходити рідкісні вироби античних центрів, а в III—II ст. до н. е. імпорт стає звичним у наборі вотивних речей, загальна кількість яких істотно збільшується порівняно з попереднім часом. Дуже багато знахідок із шару світлої глини з перепаленими кістками належить до I ст. до н. е., що, очевидно, свідчить про зростання популярності давнього місця поклоніння.

Наступний античний період історії святилища (кінець I ст. до н. е. — II ст. н. е.) пов'язаний з побудовою й побутуванням ритуального комплексу, що призначався для поширених на той час обрядів трупоспалень. Культурні шари комплексу займають майже всю територію пам'ятки, виключаючи південну ділянку вершини. У східній частині вони перекривають шар світлої глини з неперепаєними кістками попереднього періоду, а у західній, де розташовувався сакральний центр нового ритуального комплексу, шари перших століть н. е. залягають безпосередньо на материк. Ці спостереження дають підстави твердити, що західна частина шару першого античного періоду історії святилища була знищена під час створення сакрального центру.

Розквіт святилища, що відноситься до рубежу першої половини I ст. н. е., співвідноситься з реформою культу, яка виразилася в появі пантеону. В сакральному центрі сконцентрувалася більша частина з тисяч знайдених під час розкопок святилища вотивів, серед яких найцінніші двадцять срібних та бронзових статуєток богів й обожнюваних тварин. Привертає увагу висока насиченість шару фрагментами скла при порівняно невеликій чисельності кераміки.

Святилище даного періоду являло собою відкриту площадку, без будь-яких архітектурних споруд. Сакральний центр за формою наближався до неправильного широкого незамкненого овалу з нерівними обрисами, поздовжня вісь якого спрямована на північ — північний захід. Простір сакрального центру із заходу, півночі й сходу відділявся від решти території святилища подвійною лінією з розташованих по периметру ямок (рис. 2,3). Їх звичайний діаметр близько 0,2—0,4 м. Ямки доповнювались необробленим камінням, окремі екземпляри якого сягали 0,2—0,5 м у перетині. Розташування каме-

Рис. 2. Західна ділянка ритуального комплексу з огорожею із ямок. Вид з півночі.

нів було різноманітне: як правило, окремі камені (один-два) закладалися у ямку або позначали її на поверхні після засипки. Ланцюжок з каменів з не-

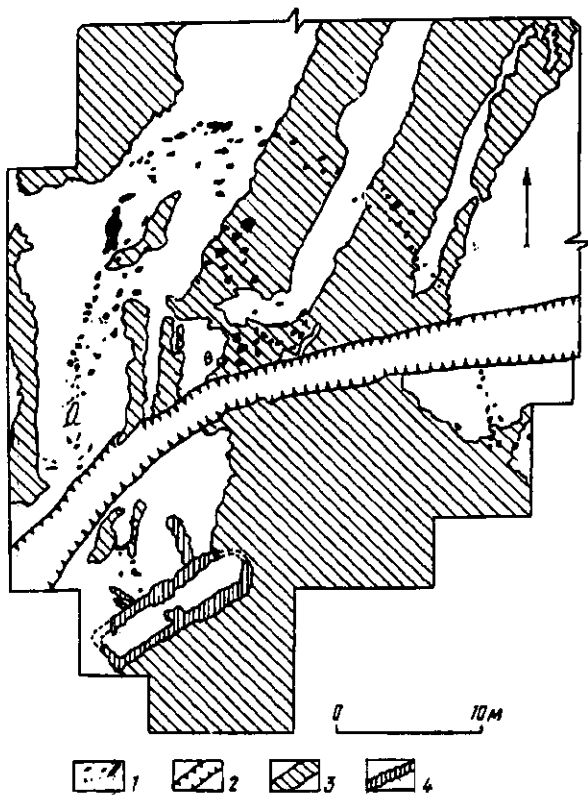

Рис. 3. План святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло.

1 — ямки; 2 — траншея газопроводу; 3 — скеля; 4 — середньовічна будівля.

розташовані у північно-західній та північній частинах дугоподібної лінії. Для прикладу наведемо опис деяких із них.

Ямка (квадрат 10 з 29) глибиною 0,26 м й діаметром 0,6 м мала нерівні обриси, викопана в материковій глині. Краї обкладені камінням. У верхній частині її заповнення з світлої глини із золою серед дрібних уламків зубів тварин були знайдені бронзова статуетка Артеміді, що лежала ниць⁵, та вінчик скляного зеленувато-жовтого кубка (рис. 5,2). Статуетка зображує богиню в короткому підперізаному хітоні, її ліву руку оббиває плащ; богиня біжить, готуючись до нападу. Кисть її піднятої правниці містить отвір для кріплення втраченого атрибута. Стилістичні особливості цієї знахідки дозволяють вважати її реплікою статуї IV ст. до н. е. Лита фігурка була вкрита благородною патною й дуже добре збереглася, що загалом характерно для бронз Гурзуфського Сідла.

Друга бронзова статуетка Артеміді під час здійснення обряду виявилась розчленованою на кілька частин, які сильно постраждали від вогню і були вкладені в святилище окремо; торс і рука знайдені в одній із жертвних ямок (квадрат 9И72, діаметр і глибина 0,3 м, заповнення: світло-сіра глина з домішкою зрлі й дрібними уламками зубів тварин); голова в іншій (квадрат 9И63-66); а ноги — на материк убоку від огорожі.

Разом з тулубом Артеміді в ямці були знайдені: бронзова трубка-амулет-ниця, горло скляного поліхромного амфориска, виготовленого в техніці глин'яного ядра, й фрагменти ритуального столічка з поліхромного скла з прокладкою золотої фольги.

У другій ямці (квадрат 9И80—9з89), викопаній у материковій глині (діаметр 0,94—0,98 м, глибина 0,2 м), заповненій сірою глиною із золою та кістками, а на дні — дрібним вугіллям, знайдені: статер Асандра 24 р.

великими нерегульованими інтервалами розташовувався уздовж всієї дугоподібної лінії. Окремі ямки мали кам'яний заклад. Під час улаштування ритуального комплексу їх виконували в материковій глині або вирубували в скелі, а потім, протягом всього часу побутування святилища, з'явилися нові ямки, які прорізували вже накопичений культурний шар. Всі вони не виходили за межі дугоподібної лінії, іноді утворюючи групи з двох-трьох і більше ямок, які злилися одна з одною.

Більшість ямок, розташованих по межі сакрального центру, призначалися для жертвоприношень. В них знайдено рештки спалень, здійснених на стороні. У заповненні містяться домішок золи, розшаровані зуби й щелепи тварин, чимало вотивних предметів. Але багато з них були порожніми, а деякі слугували для встановлення стовпів. Найцінніші дарунки покладені в ямки,

до н. е., фрагменти скляних посудин, один з яких оплавлений, а також уламки рожевоглиняних, коричневоглиняних амфор, столового та кухонного посуду.

Комплекс різноманітних предметів містився в ямі з обкладкою із каменів прямокутних обрисів (квадрат 9И90-80), яка мала діаметр 0,5—0,7 м і глибину 0,38 м. Вона заповнена сірою глиною з золою, дрібними кістками й вугіллям. Тут знаходилась порожня статуетка Кібели⁶, мініатюрна вотивна рука з яйцем, вставна лита рука від статуетки (всі три речі з срібла), фрагменти скляних і керамічних посудин, розламана залізна платівка від замка, фрагменти бронзової бляхи, розплавлений бронзовий предмет, ручка бронзової посудини й розірвана на дрібні частки тонка прямокутна срібна платівка з рельєфним зображенням діонісійської сцени на фронтоні. Збереглися фрагментарні зображення двох чоловічих фігур — Діоніса і Пана, розташованих по обидва боки вівтаря. У полі платівки розміщені астральні символи у вигляді лунниць та восьмикутної зірки.

У скупченні злитих між собою ямок (квадрати 9И63-9И66), заповненому сірою глиною з золою й дрібними кістками і перекритому нагромадженням каменів, серед багатьох вотивних речей знаходилась невеличка, висотою 4 см, срібна з позолотою статуетка Тюхе з фіалю та рогом достатку⁷ (рис. 4, 4). Тут же була знайдена голова згаданої бронзової статуетки Артеміди. Решта предметів з цього скупчення жертвних ямок представлені намістом з сердоліку й скла, фрагментами скляних поліхромних посудин, ліпних горщиків, світлоглиняних і червоноглиняних амфор, уламками дзеркала, залізної фібули, двома розплавами бронзи, а також іншими бронзовими виробами — трубокою-амулетницею, застібкою від скарбнички, бляхою.

Шари сакрального центру мали товщину від 0,03 до 0,3 м. На скелі, де здійснювалися обряди спалення, утворювалися прожарені до червоного кольору плями, й уся вона вкрита тонким шаром гару. Поміж виходами скелі на попередньо вирівняній поверхні материкової глини створювалися площадки для складання вотивних предметів. На них знайдені різноманітні вироби металопластики: бронзова скульптурна прикраса пряжки із зображенням сплячого Пана, деталь меблів у вигляді голови паїтери⁸, фаллічна герма, ключ у вигляді герми, оздоба для посудини із зображенням голів цапів, що б'ються (рис. 5, 6). Знайдені уламки пошкоджених на місці бронзових і срібних канфарів та чаш, в тому числі тих, що мали медальйони із зображенням вершиника. Цікава знахідка мармурової вотивної руки з плодом граната.

Святилище перших століть н. е. було організоване у відповідності з ретельно продуманою структурою, що передбачала диференціацію ділянок, відведених для різноманітних за змістом обрядів жертвоприношень та, вірогідно, призначених для певних божеств. Цікаво, що кожне божество у святилищі було представлене двома різними за стилістикою статуетками. Вже згадувалося, що в ямках огорожі сакрального центру знаходились статуетки жіночих божеств — Артеміди, Кібели й Тюхе. Всередині, тяжіючи до північної його частини, лежали срібна та бронзові статуетки Аполлона і Гермеса.

Ніжність, витонченість, видовжені пропорції характерні для бронзової фігури юного оголеного Гермеса з перекинутим через ліве плече плащем, з кучерями, що внібаються з-під петаса. Срібна статуетка Аполлона — Діоніса зображує атлетичної статури юнака з довгим кучерявим волоссям, забраним під пов'язку, в лівій зігнутій руці якого звивається змія, а в правій опущеній — ритон (рис. 4, 1). Від другої статуетки Аполлона, виготовленої з бронзи, збереглася відколота в давнину від тулуба голова з високою пишною зачіскою. Ще одна бронзова статуетка Гермеса знайдена поряд з відділеним від неї постаментом (рис. 5, 5).

У святилищі виділяється ділянка, яка одержала умовну назву «ядро». Розташована вона ніби в геометричному центрі ритуального комплексу (його зачепила траншея газопроводу). Тут знаходилось скупчення з двох десятків ямок, в яких зберігалися монети, прикраси та інші вотиви. Воно мало радіус близько 4—5 м. Концентрація дарів у цій частині пам'ятки сягала максимальної величини. Ямки «ядра» були викопані в материковій глині або ви-

рубані у скелі (глибина та діаметр від 0,3 до 0,6 м). Їх заповнювали чорний ґрунт з рештками спалень і щебінь або світло-сіра глина з кістками.

У вирубаній в скелі ямі (квадрат ІІІ17) діаметр 0,42—0,56 м та глибиною 0,48 м, заповненій чорною землею з щебенем, золою та кістками, було понад 200 уламків скляних посудин — поліхромних, а також блідо-голубого, синього та зеленого кольорів, 24 фрагменти світлоглиняних амфор. Там же були знайдені зім'ята срібна напівкуля, бронзова бляшка, фаянсова ребриста намистина. На дні лежала бронзова монета зі стертими зображеннями, а у верхній частині заповнення — срібне масивне лите кільце із скульптурним зображенням голів двох змії, які тримають у пащах скриньку кубічної форми. Кришка скриньки прикрашена напаяним золотим орнаментом, в центрі якого є зображення лунниці. Очі змії зроблені із світло-зеленого скла. В іншій ямці знайдено чотири денарії Августа, фібула типу Авцісса та спечений фрагмент залізної кольчуги, ще в одній — три потерті республіканські денарії. Цікавий комплекс знахідок містила ямка, де були знайдені кістофор Августа, бронзові монети Мітрідата VIII, Котиса I та інталія з сердолику у формі зернятка із зображенням колоса. На зруйнованій під час будівництва газопроводу ділянці «ядра», в тріщині скелі були знайдені три монети Нерона — бронзова, срібна й золота.

Судячи з кам'яного розвалу, над скупченням ямок було споруджено жертovníк з необробленого каміння. На цій ділянці, насиченій скляними уламками, серед каміння в числі дарів знаходились дві фігурки Зевса — срібна й бронзова та статуетка Посейдона, яка лежала трохи збоку від кам'яного розвалу. Порожниста статуетка Зевса, виготовлена з тонкого листового срібла, є витвором видатного майстра. Вона зображує бородатого чоловіка похилого віку, вбраного в гіматій. Багатство психологічних відтінків вказує на статуарний ранньоелліністичний прототип з кола статуй Асклепія та філософів. Біля ніг Зевса розміщена невелика фігурка орла. Друга статуетка, відлита з бронзи, з наступною ретельною ручною обробкою, яка зображує разлютованого Зевса у бойовій рішучій позі⁹, знайдена серед каміння жертovníка поряд з відділеним від неї круглим постаментом, до якого кріпилася за допомогою припою. Атрибути втрачено.

Тут же було знайдено срібну литу статуетку оголеного Посейдона з дельфіном у правиці. Наймасивніша із знайдених у святилищі статуеток, яка також зображує Посейдона і відлита з бронзи, знаходилась поблизу жертovníка у напрямі на північний схід¹⁰. Її постамент було знайдено біля північно-східної ділянки огорожі сакрального центру, на відстані семи метрів від самої статуетки. Відбитки ступнів босих ніг Посейдона на поверхні постаменту дозволили об'єднати обидві знахідки (рис. 4, 2). Поряд з жертovníком була знайдена бронзова фігурка стоячого у спокійній позі коня з маленькою, ретельно модельованою головою, масивною шиєю та довгим хвостом з косо прокресленими пасмами. Підбір цих статуеток видається не випадковим, а, навпаки, свідчить про те, що «ядро» сакрального центру було присвячене Зевсу і Посейдону. Поміж каменями жертovníка й поблизу нього лежало дуже багато монет. Серед них виділяються денарії Августа й Тіберія, яких нараховується кілька десятків.

Ще одна група ямок розташовувалася у вигляді широкої смуги приблизно по осі симетрії овальної площадки сакрального центру, ніби поєднуючи «ядро» з північно-західною частиною огорожі. На кінцях цієї осьової лінії розміщувалися статуетки Ісиди. Ямки мали неоднорідне заповнення, містили різноманітні вотиви, в числі яких кістофори Марка Антонія, Августа, республіканські денарії, а також золоті прикраси: перстень, листок від вінка з фольги з тиснутим зображенням, прикрашена напаяними кільцями сережка та шарнірна дугоподібна фібула з гранатовою вставкою. Статуетки Ісиди відрізняються малими розмірами. Одна з них представлена мініатюрним бронзовим литим бюстом (рис. 5, 3), який нагадує відомі з розкопок в Пантікапеї та Анапі¹¹.

Друга статуетка Ісиди, відлита з срібла, зображує на повний зріст богиню в довгому, оздобленому позолотою вбранні. Лівою рукою Ісиди спирається на вівтар і тримає ріг достатку, у правій, опущеній та відведеній вбік — циста.

Рис. 4. Срібні статуєтки з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло. 1 — 3,5 — в натуральну величину; 4 — розміри збільшено вдвічі.

Рис. 5. Бронзові статуєтки з розкопок святилища біля перевалу Гурауфське Сідло (зображення подано в натуральну величину).

На тімені фігурки є конічне заглиблення, призначене для кріплення пишного головного убору Ісіді.

Сакральний центр був оточений зольником завтовшки 0,4 м, насиченим кістковою золою та дрібними фракціями перепалених кісток. В окремих місцях він складається з чистої, не гумусової кісткової золи. У ньому трапляються невеликі скупчення з неперепалених щелеп, а також кераміки. У шарі зольника чимало оплавлених фрагментів металевих та скляних предметів, деякі з яких з'єдналися з уламками перепалених кісток. Вірогідно, зольник слугував для зсипання решток спалень, від яких періодично очищалися скельні ділянки центру. Знайдені в ньому речі можна трактувати двоюко. Очевидно, їх знаходили під час розчистки й потім перезахували у зольнику. Але досить вірогідно, що зольник призначався також і для розміщення у ньому вотивів й, відповідно, був важливим елементом у структурі святилища. Серед маси виявлених у ньому рядових знахідок колекційного значення виділяються такі: бронзові статуетки Ареса та бородатого змія, а також пошкоджені під час здійснення обрядів срібні скульптурні статуетки Кібели й Тюхе-Фортуни. Біля самої вершини узвишшя була знайдена срібна фігурка орла (рис. 4, 3, 5; 5, 1, 4).

На поверхні виробів з бронзи, які у переважній більшості були вкриті благородною патиною, зберігається первісна поліровка; помітні деталі декору й технологічних прийомів обробки. Скляний посуд, який використовувався для ритуальних узливань в культовому комплексі, спорудженому наприкінці I ст. до н. е., майже повністю витісняє кераміку. Скло не має будь-яких ознак ірризації і повністю зберігає свою прозорість.

Колекція Гурзуфського Сідла включає в основному звичайні для пам'яток Північного Причорномор'я даного періоду речі, підбір яких приблизно відповідає поховальному інвентарю некрополів Давнього Криму (Херсонес, Неаполь, Бельбек IV і т. ін.), у чому знайшло відображення загальне нівелювання матеріальної культури. В той же час виділяється срібні та бронзовий італійський посуд, що має аналогії в інвентарі сарматських курганів. Чимало скляних литих посудин, які, нарівні з імпортними витворами активної торівтики, дуже рідко трапляються в античних містах Північного Причорномор'я, але частіше наявні в сарматських поселеннях Подоння. Прикубання й на Північному Кавказі¹². На Гурзуфському Сідлі дуже багато й більш пізніх скляних виробів. Трапляються медичні інструменти, деталі терез, стилі, стригелі. Цікаві знахідки римської зброї, рідкісні для пам'яток Північного Причорномор'я¹³.

Нумізматична колекція також має свої особливості й містить рідкісні, унікальні екземпляри. У святилищі знайдені монети держав Середземномор'я, в тому числі ранні римські (починаючи з II—I ст. до н. е.). Але найбільша кількість монет відноситься до останніх десятиліть I ст. до н. е. та першої половини I ст. н. е. Виділяються унікальні золоті статери північнопричорноморських центрів: боспорські — Динамії, 21/20 р. до н. е.¹⁴; Аспурга, 17 р.¹⁵; два статери Мітрідата VIII, 40 р., карбовані однією парою штемплів¹⁶ та херсонеський статер 95/96 р.¹⁷. Цікавою особливістю святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло є повна відсутність присвятних написів.

Якщо орієнтуватися на показник зміни чисельності археологічних знахідок, як на індикатор інтенсивності використання святилищ, можна дійти висновку, що на кінець I ст. до н. е. — першу половину I ст. н. е. припадає період його розквіту. Дещо менш активно святилище функціонує наприкінці I та в першій половині II ст. н. е. Матеріалів II—III ст. порівняно небагато. У пізньоантичний час описаний культовий комплекс припиняє своє існування¹⁸, обряди спалень більше не простежуються. Жертвоприношення надалі здійснюються на ділянці біля вершини гори.

Святилище пізньоантичного і ранньосередньовічного часу збереглося погано у зв'язку з руйнацією, завданою йому будівництвом середньовічного храму, а в кінці 70-х — на початку 80-х рр. — трасою газопроводу. Відзначимо, що в сильно гумусованих пізньоантичних та середньовічних шарах незмінно трапляються нижні щелепи й зуби домашніх тварин, які свідчать про збереження культурної спадковості протягом античної та середньовічної

доби, незважаючи на численні історичні зміни. Однак остеологічний матеріал вже представлений переважно кістками дрібної рогатої худоби. Знайдені шпори півня, відполіровані ікла кабана. У пізньоантичний та ранньосередньовічний час територія святилища скоротилася, й археологічно цей період простежується слабо.

До середньовічного періоду історії пам'ятки відносяться рештки двох християнських храмів та споруди, що інтерпретується як скит. Послідовне зведення трьох культових будівель на місці середньовічного святилища свідчить також про збереження традиції вшанування священної гори. Всі три будови зводилися на одному й тому ж місці: елементи попередніх використовувалися під час будівництва наступних. Найраніша з них відноситься до періоду кінця VII–IX ст. Стіни храму не збереглися, камені з них були вибрані й застосовувалися під час спорудження пізніх будівель. Тесані камені (траверти, вапняк) зі слідами цем'янки, подекуди складної конфігурації — з різноманітними виїмками й пазами — були знайдені в розвалі стін пізньосередньовічної споруди. Від ранньосередньовічного храму на ділянці апсиди збереглися у скелі постелі із слідами цем'янки. Його орієнтація близька до широтного напрямку. Постелі позначають конфігурацію стін у вівтарній частині, їм відповідає знайдене у скелі заглиблення для вівтарного стовпа. З цим храмом, очевидно, пов'язані такі знахідки: фрагменти плінфи, численні шматки смальти, уламки мармурової чаші, пряжка типу «Сіракузи», візантійські монети, багато фрагментів ранньосередньовічних лампад.

Від храму X–XIII ст. зберігся фрагмент стіни, у шарі руйнування якого була знайдена джучидська монета третьої чверті XIII ст. Виявлені продовження стіни та південно-західний кут храму. Поряд з ним у південній стіні знаходився вхід завширшки 0,84 м. Стіни храму складені на вапняково-піщаному розчині з двох рядів каміння із забутовкою між ними, мають ширину до 0,7 м й збереглися у висоту до 0,7 м. Храм орієнтований по лінії П-33—Пн-СС. У кладці знайдені уламки високогорлих глеків. З його побутуванням пов'язані знахідки фрагментів амфор з високо піднятими ручками, херсонських монет X ст., візантійської монети XII–XIII ст., хрестів, скляних браслетів, фрагментів фляжок, глеків, ойнохой, наконечників стріл, енкалпіону XIII ст. руської школи.

Пізньосередньовічна споруда була зведена у досить примітивній техніці будування і включала в себе елементи храму X–XIII ст., точно повторюючи його орієнтацію. Загальна товщина нерівних стін, складених з обтесаних каменів підквадратної форми вторинного використання й зовні облицьованих бутом на глині, варіює від 0,6 до 1,2 м. Будівля довжиною 11 м та шириною 3 м складалася з двох приміщень. Розташована між ними перегородка сягала в ширину 1,4 м і була фактично потовщенням стін, що підсилювали їх зсередини. Вхід до будівлі розміщений також у південній стіні, поряд з колишнім входом до храму X–XIII ст., який виявився закладеним. До стін були прибудовані криті лотки для відведення води з даху й внутрішньої частини споруди, виконані по-різному.

Грунтова підлога в первісному варіанті була зроблена з вапнякового розчину з сірим піском. Нерівності скелі під ним заповнені щільно затрамбованою глиною. У подальшому, очевидно, у зв'язку з тим, що східне приміщення підтоплювалося водою, була зроблена досить примітивна вимостка підлоги з решток черепиці та пісковикових плит. З часом вона нарощувалася й перетворилася на своєрідний пандус. Під плитами були знайдені срібна й бронзова монети турецького періоду, наконечник стріли, ножі, цвяхи, раковина каурі, кресала з кременю, уламки скляних лампад. На підлозі лежало багато фрагментів керамід з мітками. Завал крівлі складався з великих фрагментів черепиці й плит пісковіку. З огляду на свою нетривкість, споруда неодноразово ремонтувалась, підновлювалась. В її інтерпретації необхідно взяти до уваги, що поряд була знайдена безінвентарна плитова могила з одиничним похованням. У зв'язку з цим можна припустити, що західна частина будівлі правила за житло пустельнику, а східна була молитовнею. Коли вона зруйнувалась, жертвоприношення здійснювалися на руїнах. Місце було позначене вертикально встановленим каменем видовжених обрисів. Місцеве населення,

дотримуючись віковичних традицій, залишало тут символічні приношення, в основному фрагменти кераміки, аж до XVIII ст.

Примітки

- ¹ Новиченкова Н. Г. Работы Ялтинского краеведческого музея // АО 1982.— М., 1982.— С. 307, 308.
- ² Новиченкова Н. Г. Раскопки на Гурзуфском Седле // АО 1985.— М., 1987.— С. 382.
- ³ Новиченкова Н. Г., Новиченков В. И. Святилище у перевала Гурзуфское Седло (краткие итоги раскопок 1981—1985 гг.) // Проблемы исслед. антич. городов. Тез. докл. III науч. чтений памяти проф. В. Д. Блаватского.— М., 1989.— С. 91, 92; N. Novičenkova und V. Novičenkov. Das Heiligtum auf dem Paß Gursufskoe Sedlo // Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine.— Shlezwig, 1991.— С. 165—169.
- ⁴ Максимова М. И. Артохивский курган.— Л., 1979.— С. 95—97.
- ⁵ Новиченкова Н. Г. Раскопки античного святилища // АО 1983.— М., 1985.— С. 327.— Рис. 1.
- ⁶ Sjaž Ukrainakih rznica.— Zagreb, 1989.— С. 159, 166, kat. 80; N. Novičenkova und V. Novičenkov. Op. cit.— С. 168, kat. 172 b.
- ⁷ Sjaž Ukrainakih rznica... — С. 166, kat. 79; Skyytten kultsaarre.— Turun, 1990.— С. 52, kat. 158; N. Novičenkova und V. Novičenkov. Op. cit.— С. 168, 405, kat. 172 a.
- ⁸ Sjaž Ukrainakih rznica...— kat. 83.
- ⁹ Sjaž Ukrainakih rznica...— С. 167, kat. 81; N. Novičenkova und V. Novičenkov. Op. cit.— С. 168, kat. 172 c.
- ¹⁰ Skyytten kultsaarre... С. 52, kat. 158; N. Novičenkova und V. Novičenkov. Op. cit.— С. 168, 332—333, 409, kat. 172 d.
- ¹¹ Бич О. И. Первые раскопки некрополя Пантикалея // МИА, 89.— М.— Л., 1969.— С. 311, 312.— Рис. В.2; Кругликова И. Т. Бронзовый бюст Изиды из Горыптии // КСИА, 128.— 1971.— С. 93—96.— Рис. 38.
- ¹² Шилов В. П. Калиновский курганный могильник // МИА.— 60.— М., 1960.— С. 488; Беспалый Е. И. Курган I в. н. э. у г. Азова // СА.— 1983.— № 4.— С. 170.
- ¹³ Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северого Причерноморья.— М., 1954.— С. 146; Черненко Е. В., Зубарь В. М., Сон Н. А. Бутероль из Тире // СА.— 1989.— № 2.— С. 250.
- ¹⁴ Новиченкова Н. Г. Раскопки античного святилища... — С. 327; Анохин В. А. Монетное дело Боспора.— К., 1986.— С. 78, 148; Сапрыкин С. Ю. Уникальный статер боспорской царицы Динамии // СА.— 1990.— № 3.— С. 204.
- ¹⁵ Анохин В. А. Указ. соч.— С. 150.
- ¹⁶ Там же.— С. 151; Фролова Н. А. Золотая монета 338 г. б. э.—41 г. н. э. Митридата III из собрания ГИМ // ВДИ.— 1986.— № 4.— С. 54.
- ¹⁷ Новиченкова Н. Г. О находке нового херсонесского статера // СА.— 1985.— № 1.— С. 260—262.
- ¹⁸ Його інтерпретації присвячено кілька праць автора, які ще перебувають у друці: «До питання про етнокультурні зв'язки в античній Тавриці» (доповідь на науковому семінарі «Антична цивілізація та варварський світ. Проблеми контактів», Геленджик, квітень, 1991 р.) та «Гурзуфське Сідло: атрибутика обрядності святилища у співставленні з релігійними поглядами скіфів» (доповідь на науковій конференції «Проблеми історії Криму», Сімферополь, вересень 1991 р.).

Н. Г. Новиченкова

СВЯТИЛИЩЕ У ПЕРЕВАЛІ ГУРЗУФСКОЕ СЕДЛО

В святилище у перевала Гурзуфское Седло (1434 м над уровнем моря) на Главной гряде Крымских гор сосредоточены остатки разновременных культовых комплексов, поочередно существовавших, начиная с VII—VI вв. до н. э., до позднего средневековья. Уникальная сохранность самого памятника и найденных в нем вещей дает возможность изучить особенности устройства святилища на разных этапах его бытования. Для античной эпохи характерно использование в обрядах жертвоприношений челюстей крупного рогатого скота в сочетании с множеством votивных предметов, нередко представленных античным импортом. В конце I в. до н. э., в связи с распро-

странением обрядов сожжения и появлением пантеона, был сооружен ритуальный комплекс. Основными конструктивными элементами его структуры явились культовые площадки для сожжений и для помещения даров, множество жертвенных ямок и зольник. Создание комплекса связано с расцветом, который переживало святилище в первой половине I в. н. э. Наиболее ценный раздел коллекции, имеющей ряд особенностей, составляют серебряные и бронзовые статуэтки. В позднеантичное время обряды сожжения исчезли из культовой практики, территория святилища значительно уменьшилась. В христианский период на его территории сооружались храмы.

N. G. Novitchenkova

SANCTUARY NEAR THE GURZUPHIAN SEDLO PASS

Remains of cult complexes existing at different times beginning from the 7th-6th cent. B. C. to the Late Middle Ages are concentrated in a sanctuary near the Gurzuphian Sedlo pass (1434 m above the sea level) on the Main ridge of the Crimean mountains. A unique safety of the relic itself and things found there makes it possible to study peculiarities of the sanctuary lay-out at different stages of its existence. The ancient world is characterized by usage of cattle maxilla with a great number of votive subjects, often represented by ancient imported things, in sacrifice ceremonies. At the end of the 1st cent. B. C. a ritual complex was erected to meet propagation of cremation rites and advent of a pantheon. It consisted of cult grounds for cremation and for placing gifts, of many sacrifice pits and an ashpit. The complex owed its creation to the flowering of the sanctuary in the first half of the 1st cent. A. D. The most valuable part of the collection embraces silver and bronze statuettes. In the late ancient period cremation ceremonies disappeared from the cult practice and the sanctuary territory considerably decreased. At the Christian period the territory was used for erection of temples.

Одержано 17.06.1992

НОВІ ЗНАХІДКИ ФРАГМЕНТІВ РИМСЬКИХ ШОЛОМІВ У ТАВРИЦІ

В. М. Зубар

У публікації розглядаються два бронзових нащочки від римських шоломів так званого гальського типу, які були знайдені при розкопках святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло.

З 1981 р. Ялтинський історичний музей проводить розкопки варварського святилища, розташованого на головному пасмі Кримських гір, між Гурзуфською яйлою і яйлою Бабуган, біля перевалу Гурзуфське Сідло. Під час археологічних досліджень був відкритий унікальний комплекс речей, які свідчать, що святилище функціонувало з VII—VI ст. до н. е. до епохи середньовіччя. Однак у кількісному відношенні серед знахідок переважали предмети, які датуються I ст. до н. е.— I ст. н. е.¹ Це дозволяє зробити висновок,

* *Висловлюю щирю подяку Н. Г. Новиченковій за надану можливість опублікувати матеріали.*